

Hajnal Mátyás (1578–1644) Eszterházy Miklós nádor udvari jezsuitája, házinevelője, a nádor belső tanácsadója, főrangú asszonyok katolikus hitre térítője, a XVII. század elején tervszerű stratégiával kibontakozó ellenreformáció névtelen diplomatája volt. Nem hevítették költői, írói ambíciók. Ma ismert, nyomtatásban is megjelent írásai élete utolsó negyedében név nélkül jelentek meg. Három apologetikus-polemikus műve a Pázmány-tanítvány nagy olvasottságát, teológiai műveltségét tükrözi.¹ Időrendben ezeket megelőzi egy elmélkedési könyve, amelyet ötvenegy éves korában, 1629-ben Bécsben nyomtattak ki. Ezt 1642-ben a második kiadás ajánlásában a pozsonyi könyvnyomtató az egykorú olvasóközönség szóhasználatát idézve „Szíves könyvecské”-nek nevezte. Ehhez a szerzőség kérdését eldöntő hiteles feljegyzést a Hajnal haláláról 1644-ben a bécsi jezsuita házfőnök által szétküldött rendi nekrológ tartalmazza: „Edidit Hungarice tacito suo nomine Cor Iesu Sacrum Imaginibus, Rythmis, Orationibus expressum. Viennae 1629.”² Ez a feljegyzés ismétlődik Ribandeneira jezsuita írói lexikonának harmadik átdolgozott kiadásában; ez került át a későbbi hazai irodalomtörténeti forrásokba is.³

A könyvecskének címlapján ezt olvassuk: „Az Jézus szívet szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott és azokrul való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske, melyből minden hív lélek megösmérheti mind az ő megigazulása előtt levő rut és veszedelmes, mind az után való szép és gyönyörűséges állapotját és együtt az egész megigazulásnak is módját és folyását. Vannak a vége fele egynehány régi és áetatos embereknek deákból magyar nyelvre fordított hymnusok, melyeknek táblája és rendi ez könyvecskének végén találatik.”⁴ A mű 18 szívet ábrázoló képet, emblémát tartalmaz; ezekhez hatsoros versek tartoznak, amelyek a szív megtisztulásának történetét – amint Hajnal mondja, „**lelki komédiát**” mondanak el. Az egyes képek után három pontba foglalt elmélkedés és egy könyörgés olvasható. Az egészet az embléma-sortól függetlenül az „Áetatos elmélkedés az mennyei Jerusalemről” zárja, és ehhez tartozik Petrus Damianus verses imádsága „Az mennyei boldogságról”. Ezután a függelékben „következnek az istenes és áetatos hymnusok”.

A korábbi, főleg egyháztörténeti vonatkozású irodalomban ezt az elmélkedési könyvet tévesen a Jézus Szíve-tisztelet, európai viszonylatban is korai, írásos dokumentumnak tartották, amely megelőzte ennek a vallásos kultusznak a XVII. század második felében felvirágzott franciaországi kezdeményezéseit is.⁵ A Jézus Szíve-tiszteletnek lényege azonban, hogy Krisztus szíve mint személyiségének hordozója, tulajdonságainak foglalata istentisztelet tárgya. Az elmélkedő könyv futólagos átlapozása is arról győz meg, hogy itt egészen másról van szó. A lényegét Klaniczay Tibor „A magyar barokk irodalom kialakulása”-ról írt alapvető tanulmányában fejtette ki. A műre vonatkozó és részleteiben is érvényes megállapításait röviden így foglalhatjuk össze: Hajnal könyve a későreneszánsz embléma-divatjához kapcsolódik; a műfajok egyesítésének barokk eljárásával „lelki comoediá”-ban jeleníti meg a tételeknek mennyei jegyesével való misztikus kapcsolatát; a Jézussal egyesülő szívnek ebben az allegorikus játékában felhasználja a bibliai *Énekek énekének* szerelmi stilisztikáját.⁶

Az emblémákra vonatkozóan Ipolyi Arnoldtól tudjuk, hogy azokat egy neves németalföldi rézmetsző, az antwerpeni jezsuiták körébe tartozó Antoine Wierix (megh. 1624) készítette. A sorozat „Cor Jesu amanti sacrum” címmel vált közismertté. Az a felirat olvasható Hajnal könyvének első képén is. A képsorozatot számos korabeli rézmetsző lemásolta, és a vallásos irodalomnak sok jeles képviselője verseket, elmélkedéseket imádságokat írt hozzá. Köztük a legnépszerűbb Etienne Luzvic francia jezsuitának 1626-ban Párizsban megjelent francia nyelvű könyvecskéje volt. Ebben a képek a németalföldi Martin Baes (Martinus Bassius) másolatában, latin versekék, három-három pontba foglalt elmélkedések és könyörgések kíséretében találhatók.⁷ Luzvic könyvecskéje röviden számos kiadásban és sokféle fordításban terjedt el.

¹ Az egykorú utalások, feljegyzések alapján Hajnalnak tulajdonítható a három következő teológiai mű: Igaz isteni tiszteletnek világos tükre. Pozsony 1638. (RMK I. 684); Kített czéger. Pozsony 1640. (RMK I. 704); Kített czégernek feljebb emelt czégeré [Pozsony 1641–1643.] (RMK I. 1615).

² Epistolae. Elogia defunctorum societatis Jesu. V. köt. 362. Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, jelzet: Ab 141.

³ RIBANENEIRA, P. – ALEGAMBE, PH. – SOTVELL, N.: Bibliotheca scriptorum Societatis Jesu. Roma 1676. 601. Vö.: CZVITTINGER, DAVID: Specimen Hungariae literatae. Francofurti / Lipsiae 1711. 166.

⁴ Bécs 1629. (RMK I. 576); valamennyi ismert példánya csonka, ezért a függelék utolsó négy énekét csak a második kiadás alapján lehet kiegészíteni. Második kiadása: Pozsony 1642. (RMK I. 730). SÁNDOR ISTVÁN (Magyar könyvesház. Győr. 1808. 32.) szerint Bécsben 1644-ben volt egy harmadik kiadása is, ebből azonban példány nem ismeretes. A mű szövegkiadása: Magyar irodalmi ritkaságok 17. Bp. [1932].

⁵ E tévedést ZÁDORI EV. JÁNOSTÓL (A Jézus Szíve ájtatosságának története, mivolta, hittani alapja. Budapest/Esztergom 1878. 168–175.) többen átvették és az irodalomtörténeti kézikönyv egy mondatában is ott kísért (A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Bp. 1964. 141.).

⁶ KLANICZAY TIBOR: Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 897–401.; vö. ItK 1960. 338–341.

⁷ IPOLYI ARNOLD: Bedegi Nyáry Krisztina. Bp. 1887. 90–92. Vö.: KRISTELLER, PAUL: Kupferstich und Holzschnitt in vier Jahrhunderten. Berlin 1911. 319–320.

A következő évben, 1627-ben Douaiben, Balthasar Beller műhelyében megjelent francia kiadását egy másik jezsuita, Etienne Binet, Szalézi Szent Ferenc jeles és termékeny tollú tanítványa a képhez fűzött magyarázat-sorozattal egészítette ki. Ezt a Charles Musart jezsuita latinra fordította, Martin Baes tizenhét metszetét a megfelelő elmékedések kíséretében két újabbal kiegészítette. 1628-ban már ez a bővített kiadás Antwerpenben, a németalföldi jezsuiták központjában francia, latin és flamand nyelven látott napvilágot; 1630-ban pedig németül, 1634-ben angolul is megjelent.⁸

Hajnal Mátyás „szíves könyvecské”-jében a tizenhét Baes-féle metszetnek valószínűleg németalföldről származó másolata található; hiányzik azonban a Musart-féle bővített kiadás két utólag betoldott darabja. A mű beosztása is Etienne Luzvic párizsi kiadására emlékeztet. Ezért felmerülhet a gyanú, hogy az egyes képek mondanivalóját kibontó és a Hajnalnál is három-három „punt”-ba foglalt elmékedések Luzvic szövegének fordításai vagy átdolgozásai. Ennek azonban ellene mond a képek elrendezése, megváltoztatott sorrendje, amely a hozzájuk fűzött és az egymásból továbbépülő elmékedések gondolatmenetét is megváltoztatják. De a különféle kiadások szövegének összehasonlításából az is kiderül, hogy a magyar elmékedések, könyörgések egészen mások, mint a francia–latin megfelelőik. Az egyezés csupán annyit, amennyit az azonos emblémák képzeletének nagyjából egyféléképpen adódó megfejtése, vagy a megfejtést sugalló, költői tömörítésű latin versikék megengednek.

A könyv keletkezése és a képek eredete dolgában tehát egyedül az elmékedő könyv elején található három ajánlásra, illetve előszóra vagyunk utalva. Az első Ferenczffy Lőrinc királyi titkárá, a bécsi nyomda tulajdonosáé, aki rövid ajánlását Bécsben, 1629. január 1-én Eszterházy Miklós nádor feleségének, Nyári Krisztinának címezte. Ugyancsak neki szól a második ajánlás is a névtelenség homályában maradó szerzőnek, „azon theologusnak Dedicatóriája avagy ajánló levele”, amely Kismartonban, 1628. december 8-án kelt. A harmadik „Az keresztény olvasóhoz előljáró beszéd” ismét a névtelen szerzőtől. A mű tartalmának és eszmei mondanivalójának megértéséhez különösen a két utóbbi fontos.

Hajnal ajánlásából megtudjuk, hogy a képeket „képárosoknál” találta – bizonyára Bécsben, ahol a rendi krónikák és fennmaradt leveleinek tanúsága szerint gyakrabban megfordult. A képekről és az alattuk levő versekről megállapította, hogy azok szerzője-készítője „nem az undok Vénusnak, sem az ő értelmes fiának, Cupidónak leckéit hallgatta volt; hanem a Mennyei Völgénynek és az ő szerelmes Mátkájának, az Anyaszentegyháznak iskolájában tanuló szívek között tanult volt.” Megpróbálta a képeket úgy sorba rakni, hogy összefüggő történetet adjanak és azoknak „egymásután való szép rendeléséből” és az alattuk levő versekből megértette, hogy azok a megigazulásról, vagyis a léleknek Istenhez való téréséről tanítanak. Előbb csak a saját lelki hasznára, csak magának akarva „devotizálni”, a képekhez elmékedéseket „szerzett” és az alattuk levő verseket „magyarrá” fordította. Ezt a gyűjteményt egybekötötte és az így került kezébe úrnőjének, Nyári Krisztinának is, aki a képekből több más sorozatot is szerzett és az elmékedéseket, könyörgéseket „alájok irattatá”. Az így sokszorosított gyűjteményt „egyebekkel is kezdé közleni”, másoknak is megmutatta. Ferenczffy Lőrinc ajánlásából viszont azt tudjuk meg, hogy egy alkalommal a királytól, Prágából üzenetet hozva, a nádor nagybicesei udvarában járt. Ott mutatták neki e kézirat gyűjtemény egy példányát, amit azután a tulajdonában levő bécsi nyomdában kinyomatott.

Hajnal bevezetőiből az is kiténik, hogy a könyvecske tartalma, tanítása Nyári Krisztinának, a protestáns Thurzó Imre 1624-ben katolizált özvegyének szólt. Hajnal, aki a nádorné lelki atyja és katolikussá térítője volt, az elmékedésekbe személyének szóló tanítást szőtt. Ez az egész műben végig kimutatható, vezérmotívumként végighúzó tanítás a keresztény teológia legfontosabb fejezetének a kegyelemtannak módszeres, egyben a kor legmodernebb irányzatait, teóriáit is tükröző kifejtése. Ehhez az intonációt már az „Előljáró beszéd”-ben felvetette. Két zsolttáridézzel kapcsolatban egy „doctornak” – a lapszéli utalás szerint neves rendtársának, Robert Bellarmino bíborosnak 1611-ben kiadott zsolttármagyarázatait⁹ idézi: „Mindkét helyen szól az megigazulandó és üdvözülendő lelkeknek szükséges malasztírul, melyeket a theologusok gratia praeveniensi, cooperansnak és efficacnak hínak: azaz megelőző, együtt munkálkodó és fogatlanos malasztírnak neveznek. Midőn tudnia illik legelőször is az Isten az ő minden érdemünkét megelőző malasztíjjal szerkengeti az lelket zörgetvén bűnös szívnek ajtaján és fölbresztvén őtet az ő álmos ágyából; azután megvilágosítván elméjét, megösmerteti véle az ő vétkében lévő undok és veszedelmes állapotját. Harmadszor felgerjeszt-

⁸ WIRTH, KARL-AUGUST: Religiöse Herzemblematik. In: Das Herz im Umkreis der Kunst. Biberbach an der Riss 1966. 76–7. – Az 1628-as antwerpeni latin kiadás mikrofilmje a budapesti Eötvös-könyvtárban található (jelzete: MF 280). – Az említett kiadások címe Hajnal könyvtől különbözők: Le Coeur devot throsne Royal de Jesus pacifique Salomon; Cor Deo devotum Jesu, pacifici Salomonis thronus regius; Dass Gott zugeeignete Hertz, Jesu des fridsamen Salomonis königlicher Thron; The Devout Hart of Royal Throne of the Pacificied Salomon.

⁹ BELLARMINUS, ROBERTUS: In omnes Psalmos dilucida explanatio. Romae 1611.

vén akaratját is, megutáltatja és megveteti véle az bűnnek rutságát és felékesétvén szívét jóságos cselekedetnek mint valami szép virággal, maga belé száll, mint király országában, holott leülvén, országot, tanét vigasztalásokkal, próbákkal, csodálatos módokkal, mulatoz az lélekkel, valámig végtére kiszólólván ötlet ez árnyékvilágból és bévivén az maga örömeinek dicsőséges házában, ott hervadhatatlan koronát helyhezett fejében.” Itt az embléma-sor tömör magyarázata teológiai terminusokkal fonódik össze. Ezek a magyarra fordított műkifejezések a híres spanyol jezsuitának, Ludovicus Molinának nagy port kavart vitáit idézik. A kegyelemtantannal kapcsolatos distinkciói már a trienti zsinat után kerültek a kor nagy teológiai vitáinak középpontjába.¹⁰ Az ilyen színvonalon felvett vezérmotívumot azután Hajnal valamennyi elmélkedésén végigvezette: az első hétben a segítő kegyelemnek imént vázolt különféle fokozataival, a nyolcadiktól a „megszentelő malaszt”-tal (gratia sanctificans) foglalkozik, majd a tizenegyedikről a misztikus életnek, a kegyelem legmagasabb fokának motivációját, az „Istennek belénk öntött szeretetét” (charitas infusa) elemzi. Ebben a kérdésben, de az idevágó terminusok magyarra fordításában túlhaladta mesterét, Pázmányt is, aki a gratia-tan részletei műveiben elkerülte. A vezérmotívum a megtérésnek teológiai indokolása, a lelki folyamatnak – mai szóval a megtérés pszichológiájának – elemzése és egyéni, konkrét esetre, személyre való alkalmazása. Hajnalnak az embléma-sorozathoz fűzött, a „lelki komédia” ürügyén és képzetindítása mellett elmondott tanítása saját, egyéni leleménye, amelynek a Luzvic-féle meditációkban nyomát sem találjuk.¹¹

Az emblémák megfejtését, az elmélkedéseken végighúzódo vezérgondolatot szolgálják a könyvnek verses részei,¹² elsősorban a képekhez tartozó versikék. Ezekre a hatsoros strófákra vonatkozólag tehetünk legbiztosabb megállapításokat, hiszen Hajnal az ajánlásban megmondja, hogy maga fordította „magyarrá” őket. A latin eredetét ismerve lemérhetjük munkájának eredményét, minőségét is. A középkori szekvencia-formát duplázó, 8–8–7–8–8–7 osztású, A–A–B–A–A–B rimelésű szakaszokat általában könnyed verselési tudással, stílusbeli utánpótlással, az eredeti forma és tartalom sajátosságainak megőrzésével adta vissza. Példaként egyetlen strófáját idézzük. A harmadik elmélkedés előtti képen a gyermek Jézus a szív bezárt ajtaján kopogtat. Alatta ezt olvassuk:

Ultero cordis portam pulsat
 Iesus silet, et auscultat.
 Vocem sui corculi.
 Cor exsurge, vectem solue
 Quid sit opus fac tu, volue
 In adventum sponsuli.

dispositio az ÖVE

A magyarban ez így hangzik:

Jesus szív ajtaján zörget,
 Hallgat és titkon fülelget
 Az szív feleleteire.
 Kelj fel és nyisd meg ajtódat,
 Készülj s ékesítsd magadat
 Mátkád jövetelire.

Hajnal a latin szöveg rejtett, misztikus-erotikus célzásait tartózkodóan adja vissza, de meghagyja annak hangulatát, zenéjét. A kicsinyítőképzős, mesterkélt finomkodó kifejezések (corculi, sponsuli) helyett gyakorlati igét (fülelget) és a keresztrimeknél rövid szótagekből összetevődő, az aprózást imitáló szavakat (feleletire, jövetelire) használ. A könnyed, játékos, „komédiás” kép után azonban az elmélkedésben teljes súlyával visszatér a vezérmotívum, a gratia-tan idetartozó része: „Gondolkodjál, én lelkem miképpen látván a te gondviselő Istened veszedelmes és magad üdvösségére gondviselőtlen állapotodat, könnyörülvén rajtad, az ő ingyen adott és minden érdemedet megelőző malasztját nyújtotta néked, zörgetvén az te szivednek bezárt ajtaján . . .”.

Az elmélkedő könyv címe még más, a mű végén található énekekről is szól. Ezek a következők:

¹⁰ Molinának a kegyelemtant is új megvilágításban tárgyaló műve: Concordia liveri arbitrii cum gratiae donis, divina praesentia, providentia, praedestinatione et reprobatione ad nonnullos primae partis D. Thomae articulos. Olyssopone, 1588–89.

¹¹ A hit és vallás pszichológiai tényezőit felfedező és kutató „homo-centrikus” teológiai irányzatok keletkezéséről és Molina gratia-tanáról: ESCHWEILER, KARL: Die zwei Wege der neueren Theologie. Augsburg 1926. 33–35.; vö.: SCHÜTZ ANTON: Dogmatika. Bp. 1937. I. köt. 282. és I. köt. 108–117.

¹² Hajnal elmélkedő könyvének versei, azok forrásai a Régi Magyar Költők Tára szerkesztés alatt levő 7. kötetében kerülnek publikálásra.

1. Az örökké élő kutat száraz szív szomjúhozza.
„A mennyei boldogságról.” (Petrus Damianus: Ad perennis vitae fontem mens siti nunc arida. XI. sz.)
15-15-15, A-A-A.
2. Jézus, édes emlékezet.
„Szent Bernard szíve örömének tapsolása.” (Névtelen angol cisztercita: Jesu dulcis memoria. XII. sz.)
8-8-8-8, A-A-A-A.
3. Minden napon áldást mondjon.
„Hymnus boldog asszony Szűz Máriáról.” (Morlasi Bernát: Omni die dic Mariae. XII. sz.)
8-7-8-7, A-B-A-B.
4. Ember Isten alkotmánya.
„Carthusiai Sz. Domonkosnak az poenitentia-tartásra való intése.” (Dionysius Rykel Carthusianus: Homo Dei creatura. XV. sz.)
8-8-8-7, A-A-A-B.
5. Atyának bölcsessége, bizony Istensége.
„Krisztus Urunk kiszenvetéséről.” (Patris sapientia veritas divina. XIV. sz.)
14-14-14-14, A-A-A-A.
6. Álla az keserves anya.
„Boldogasszony Szűz Máriának siralma.” (Jacopone da Todi: Stabat mater dolorosa. XIII. sz.)
8-8-7, A-A-B.
7. Az a nap ítéletnek napja.
„Az utolsó ítéletnapról.” (Celanói Tamás: Dies irae, dies illa. XIII. sz.)
8-8-8, A-A-A.
8. Dicsérd Sion megváltódat.
„Krisztus Urunk sz. testéről és vérééről.” (Aquinói Szent Tamás: Lauda Sion Salvatorem. XIII. sz.)
8-8-7 (8-8-8-7), A-A-B (A-A-A-B).
9. Zengjed nyelvem dicsőséges.
„Ügyazonról.” (Aquinói Szent Tamás: Pange lingua gloriosi. XIII. sz.)
8-7-8-7-8-7, A-B-A-B-A-B.
10. Mit bízik ez világ ő álnokságában.
„A világ megvetéséről és hévságáról.” (Jacopone da Todi: Cur mundus militat sub vana gloria. XIII. sz.)
12-12-12-12, A-A-A-A.
11. Bocsásd meg, Uristen, ifjúságomnak vétjét.
„Szent Dávidnak 75. zsoltára.” Balassi Bálint. 1584.
13-13-12-7, A-A-B-A.
12. Angyaloknak nagyságos asszonya.
„A boldogságos Szűz Máriáról.” Vásárhelyi András. 1508.
10-10-10-10, A-A-A-A.
13. Hajnali csillagnak.
„Hymnus.” (Jam lucis orto sidere. IX. sz.)
Balassi-strófákban.
14. Dicsőült helyeken.
„Psal. 148.” Kanizsai Pálfi János. 1611.
13-13-9-9, A-A-A-A-A.
15. Teremtett állatok.
„Canticum trium puerorum.” (Dániel, 3,57-88.)
Balassi-strófákban.
16. Ó nagy szeretetnek felgerjedd tüzes lángja.
„Sz. Mária Magdolnáról.”
13-13-12-7, A-A-B-A.
17. Magyarország szép nemes csillaga.
„Sz. Erzsébet asszony napján.”
10-10-10-10, A-A-A-A; nótajelzés: Angyaloknak nagyságos asszonya.
18. Drága színbe öltözött menyasszonyság.
„Szent Borbála napjára való ének.”
11-11-11-11, A-A-A-A.
19. Édes Jézus szűzeknek virágja.
„Szűzek napjára való ének.”
10-10-10-10, A-A-A-A; nótajelzés: Angyaloknak nagyságos asszonya.

Az áttekintésből kiderül, hogy a másodlagosan közölt tizenkilenc ének tartalmilag szorosan az elmélkedő könyvhöz tartozik, annak eszmei mondanivalóját támogatja. A változatos versformákkal összeállítójuk ízéséről tanuskodik. A versek, énekek egy részének eredetijét is ismerjük; szerzőik a középkori misztikának és a középkorvégi devotio modernának (4. sz.) képviselői közül valók. Egy részük ferences hagyományt sejtet (6., 7., 10., 12., 17. sz.); amit az is megerősít, hogy Hajnal a tizedik elmélkedés könyörgésében ferences szentekkel kapcsolatban név nélkül „egy poétá”-t említ. Van közöttük régi és kortárs magyar szerző éneke is. Hajnal a címlapon minderről sommásan csak ennyit írt: „Vannak az vége fele egynéhány régi és aétatos embereknek deákból magyar nyelvre fordított hymnusok”. Felvetődik a kérdés, hogy Hajnal Mátyásnak, aki az embléma-versek fordításával bebizonyította a versformálásban való jártasságát, mi része lehetett a függelék énekeinek fordításában?

Az énekek közül tizennégy a „szives könyvecské”-ben fordul elő először. Ezek közül nyolcnak a latin eredetijét is ismerjük (1–4., 6–9. sz.). Verselésük szinte egészen hibátlan; a magyar könnyedén követi az eredetinek nem mindig egyszerű ritmikai-verselési sajátosságait (belső rímek!). Ez a nyolc ének a függelékben sorrend szerint is egységes csoportnak tűnik; csupán a „Patris sapientia” régi fordítása ékelődött a bűnbánati ének és a Planctus-fordítás közé, ami tartami szempontból érthető. Az énekeknek ennél a csoportjánál a latin eredetinek tartalmi és formai hűsége visszaadása az embléma-versek fordítására jellemző. Feltűnő, hogy Hajnal az elmélkedésekben két helyen idéz is ezekből a versekből, és az idézetek eltérnek a teljes énekszöveg megfelelő helyeitől. Így a tizenharmadik elmélkedésben Petrus Damianus énekeinek 38–40. sora így található:

Minden szennytől megtisztulván, testi harcöt nem tudnak,
Lelkivé lött testök s lelkök mindenben egyet tartnak,
Egy akarat, vagy akarat egy szívtől indultatnak.

Ugyanez az ének teljes szövegében sokkal szabatosabban így olvasható:

S kik mindeneknek tudóját tudják, mit nem tudhatnak,
Kik még egymás szivekben is belső titkokat látnak,
Egy akarat s nem akarat mindenben egyet tartanak.

Ugyanígy a tizenhatodik elmélkedésben módosított szöveggel bukkan elő a „Jézus édes emlékezet” kezdetű verses imádság második szakasza. A két fordítás nyilván időben egymástól távol készülhetett. Az elmélkedések írásakor Hajnalnak csak rövid idézetekre volt szüksége. Később pedig, amikor az elmélkedések kinyomtatására került a sor, a mű függeléke számára tervszerűen válogatta és feltehetően fordította, átsimította a teljes verseket. Nagyon valószínű, hogy ennek a nyolcas csoportnak verseit, énekeit maga fordította.

További két éneknek, a „Hajnali csillagnak” (13. sz.) és a „Teremtett állatok” (15. sz.) kezdetűnek ugyancsak ismerjük a forrását. Ezeknél a fordító szabadon Balassi-strófákat alkalmazott, és nem követte az eredeti formát. Ez a két ének elüt az előbbi nyolcas csoporttól, és a függelék énekeinek sorában Kanisza Pálfi János énekét fogja közre, azzal mintegy külön egységet alkotva. A két ének szerzőjét nem ismerjük és Hajnalnak sem tulajdoníthatjuk.

Az először Hajnalnál előforduló énekek közül négynek a forrását, eredetijét sem ismerjük. Ezek női szentekről szólnak, és a függelék végén ismét egy külön csoportot alkotnak. (16–19. sz.) Tartalmilag beleillenek az elmélkedő könyv eszmei vezérfonalába: nőknek, az „asszonyi rendnek” hirdetik az Istenhez térő életet. A Borbála-éneknél az utolsó versszakokból az is kiderül, hogy az „asszonyi rend” tagjai, az ének címzettjei alighanem apácák lehettek. Így szólítja őket: „Halljad, ó te szűzek felekezete . . .”. Valakit közülük a „tisztaság követőjének” címez, aki „Krisztusnak vagy szép szeretője”, és „az ő jegyruha őrzője”. Úgy tűnik, hogy ennek a címzettnek a neve is Borbála lehetett; erre céloz ez a két sor: „De ki véle névvel egybe szerkeztél, Annnyval közelebb hozzá illetél . . .”. A versformák itt a népének kedvelt alakzatai; kettőnek nótajelzése is van, amely Vásárhelyi András énekére utal. Lehetséges, hogy ez a négy ének valamelyik apácakolostornak vagy jámbor társulatnak, Mária-kongregációnak kézíratos népének-gyűjteményéből, ismeretlen énekszerző kántor szerzeményeként kerülhetett Hajnalhoz, aki bizonyára javított, simított is rajtuk.

Végül a függelékben öt olyan ének is van, amely korábbi vagy egykorú forrásokból, szerzőktől kerültek ide. Ezeknél a különböző szövegvariánsok párhuzamba állításával megpróbáltuk a csak Hajnalnál előforduló variációkat különválasztani, mert feltételezésünk szerint ezek legtöbbje tőle való. Az öt ének a következők:

1. *Atyának bölcsessége, bizony istensége* (5. sz.). Hajnal szövegénél korábbiak tekinthető változatok a Winkler-kódexben (118–20. l.), a Bártfai-énekeskönyvben (1593, 112. l.), az

1602-i debreceni énekeskönyvben (88a) található. A variánsokból megállapítható, hogy Hajnal szövege a debreceni énekeskönyvéhez áll legközelebb: az ének 32 sorából 14 teljesen, további 12 csekély alakítással megvan a debreceniben. A maradék hat sor egyedül Hajnalnál előforduló variánsai (kiemelt szedéssel) a következők: 3: *Tanítványi s barátai ötten ottan elhagyák*, 12: *Keresztfáját viselē szent kinjānak helyére*, 16: *Būn-elmosó bārányunk ekképpen csufoltaték*, 22: *Az erō elrejtétek Istennek mélységében*, 24: *Jaj, mennynek koronája fölfordulván jeküvék*, 28: *Légyen emlékezetünk te szent kinszenvedésed*.

2. *Mit bizik ez világ ō álnokságában* (10. sz.). Az összes szóba jöhető forrás közül Hajnaléhoz a Petri András-énekeskönyv (1630–31, 48a–48b) szövege áll a legközelebb, ahol az ének 40 sorából 26 egyezik. A maradék 14 variáns sor viszont arra vall, hogy Hajnal Mátvás és Petri András megközelítően azonos vagy közeli rokon mintát használhattak. Hajnal főleg a jelzőket, szórendet cserélte alkalmasabbakra. A csak nála előforduló variánsok a következők: 3: *Ō hatalmassága hasonlatosságban*, 7: *Ne higgy*, mert megcsal, sző ígéretinek, 11: *Testi s elmulandó nyalánkozásinak*, 12: *Hívságos* és család okoskodásinak, 13: *Hova lőtt Julius erōs hatalmával*, 14: *Avagy az dusszagdag friss lakodalmával*, 15: *Mondd meg hol Tullius okos szólásával*, 16: *Vagy Aristoteles mély tudományával*, 17: *Mondd meg, hol Salamon nagy bölcsességével*, 20: *Avagy hol Jonathas ō kedvességével*, 25: *S mely rövid inneplés ez világ épsége*, 28: *Es sötēt mélységre embernek ejtése*, 30: *A szent írásokban virágnak mondatik*, 37: *Ne mond azt tiednek, az mi elveszendő*.

3. *Bocásd meg Uristen, ijjuságomnak vétkét* (11. sz.). Ez az ének korának legkedveltebb, legtöbbet másolt darabjai közé tartozott. A kritikai vizsgálat szempontjából éppen ezért ez a az elmélkedő könyvben legnehezebben megközelíthető. Eckhardt Sándor az általa említett variánsok közül Hajnalét tartotta leghitelesebbnek.¹³ Klaniczay Tibor viszont a ma ismert nyolc szövegvariánsot két csoportba osztotta, és azokat két alapszövegből származtatta: az egyiket 1584-ből, a költő házassága idejéből; a másikat pedig 1589-ből, amikor is a költő a verseinek „maga kezével” történt összeírásakor a szövegen módosított. Hajnal elmélkedő könyvének változata az első csoportba tartozik.¹⁴ Annyi bizonyos, hogy a jezsuiták között valamiféle hagyománya volt a Balassi-énekeknek. Hajnal akár a költő halálának tanújától, Dobokay Sándortól is kaphatott szöveget, hiszen ismerte őt és Homonnán 1618-ban egy évig együtt voltak. E feltételezett rendi hagyomány a függelékben közreadott szöveg hitelét erősítheti. Feltételezhető azonban az is, hogy Hajnal szokásához híven ebbe a versbe is „bejavított”. A csak nála előforduló variánsok a következők: 9: *Látván sok számtalan vele tőtt javaidat*, 10: *Kiért viszont téged nem szolgált, jö-tött Urat*, 13: *Akarna nagy sokszor viszont tehozzád térni*, 18: *Mivel jótétedért méltán téged tiszteljen*, 22: *Tőled rettegteni, kétségre kényszeríti*, 34: *Ottan szent nevedet nagy felszóval kiáltja*, 42: *Mennyivel több bűnöm tőled megengedtetik*.

4. *Angyaloknak nagyságos asszonya* (12. sz.). A két legteljesebb szövege a Peer- (330–37. l.) és a Thewrewk-kódexben (77–82. l.) található; a Gyógyosi Toldalék (2b) és a Petri András-énekeskönyv (89b) az énekek rövidített, tíz strófás változatát tartalmazza, ahol a szakaszok sorrendje is megváltozott és így a versfőkből a szerző neve letűnt. Hajnal előtt ez a korában általánosan használt rövidített változat lehetett és ezt ő feltehetően átjavította. Ez azért jelentős, mert a későbbi nyomtatott énekeskönyvek mind Hajnal változatát vették át. A csak nála található variánsok a következők: 3: *Mennyországnak királyné asszonya*, 4: *Paradicsomnak megnyíltot kapuja*, 5: *Reád néznek árváknak szemei*, 7: *Szegényeknek nyomorult ügyei*, 10: *Patriarcháknak nemes onokája*, 11: *Apostolok tiszteletes anyja*, 12: *Minden szentek édes vigassága*, 13: *Asszonyoknak vagy tiszta tüköre*, 14: *Férjainak bajvívó jegyvere*, 15: *Királyoknak oktató mestere*, 16: *Magyarországnak választott vezére*, 17: *Gyönyörködől angyali székedben*, 18: *Seraphimoknak vig szeretetiben*, 19: *Cherubimoknak nagy bölcsességiben*, 20: *Szent karoknak rendes seregiben*, 22: *Atya Istennek szépséges leánya*, 23: *Szentléleknek szerelmes mátkája*, 24: *Szentháromságnak legszebb adományja*, 25: *Emlékezzél angyali karokrul*, 26: *Emlékezzél Ádám fiaitru*, 27: *Emlékezzél bűnös szolgálidru*, 28: *Nagy óhajva hozzád kiáltókrul*, 30: *Mert kegyetlen az mi ellenségünk*, 31: *Rettenetes végső kimulásunk*, 32: *Hogy ha, szent sziz nem lesz segítségünk*, 34: *Kitől árad reánk minden jószág*, 35: *Dicsértéssel nagyságos asszonyság*, 36: *Ki által száll reánk ez gazdagság*.

Ennél az éneknél Hajnal versformáló-alakító munkájának mértékét két versszak bemutatásával jellemezhetjük. A negyedikben az „úrfiak”-at a hangsúlyosabb „férfiak”-ra cserélte, mely az „asszonyok”-kal jobban párhuzamba állítható.

¹³ Balassi Bálint összes művei. Szerk. ECKHARDT SÁNDOR. Bp. 1951. I. köt. 202–203.

¹⁴ KLANICZAY TIBOR: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK XI. 1957. 269–310.

A Gyöngyösi Toldalékban:

Asszonyoknak szépséges tüköre, (Petrinél: Angyaloknak . . .)
Urfiaknak tisztes gyözedelme,
Szent királyoknak jó tanácsadója,
Magyarországnak választott vezére.

Hajnalnál:

Asszonyoknak vagy tiszta tüköre,
Férfiaknak bajvivő fegyvere,
Királyoknak oktató mestere,
Magyarországnak választott vezére.

A hatodik strófa ugyancsak az asszonyi renchez van igazítva. Különösen jellemző itt Hajnal egyik gyakori szava, a „mátka”, amelyet Vásárhelyi idejében még nem használtak.

A Gyöngyösi Toldalékban:

Áldott vagy te Jézusnak dajkája,
Atya Istennek drága kincstartója, (Petrinél: Uristenek . . .)
Szentléleknek te megnyugatója,
Igazságnak világsítója.

Hajnalnál:

Áldott vagy te Jézusnak dajkája,
Atya Istennek szépséges leánya,
Szentléleknek szerelmes mátkája,
Szentháromságnak legszebb adománya.

5. *Dicsőült helyeken, mennyei paradicsomban* (14. sz.). Ez a 148. zsolnárnak 1611-ben Kanizsai Pálfi János által szerzett parafrázisa. Hajnal szövege egyetlen szó kivételével megegyezik a Decsi-kódex (95b–97a) datált hiteles szövegével. Az egyetlen variáns a 23. sorban olvasható, ahol az „öltött gyümölcsfák” helyett Hajnalnál „szelíd gyümölcsfák” van. Feltűnő, hogy ennek az éneknek szerzője evangélikus szuperintendens, Hajnal kortársa — mondhatnánk vetélytársa volt. Kanizsai Pálfi ugyanis annak a Batthyány Ferencnek környezetéhez tartozott, aki a jezsuiták hatására gyermekeivel együtt katolizált és akinek halála után fia, Ádám az addig megtúrt evangélikus papot a Batthyány-birtokokról végleg elűzte. Hajnal levelezésben volt Batthyány Ferencsel és evangélikus vallásában megmaradt feleségével. 1633-ban az özvegyen maradt Poppel Évának írta: „Nem hiszi Nagyságod, mely szívem öröme lenne az a hír én nálam, ha azt hallhatnám, hogy a Catholica Religiora hajlana Nagyságod, kire már az Nyagyságod fiát és leányát juttatá az Isten, azonképpen az régi, hiv és jámbor szolgáját [ti. Batthyány Ferencet] . . .”¹⁵ Ugyancbben a levélben Hajnal megköszönte az özvegytől kapott melg alsóneműt és viszonzásként mellékelte az előző napi kismartoni sokadalomból a vásárfiát, egy szagos olvasót. Valamikor a fiatal Batthyány Ferenc Balassi szerelmes verseivel kedveskedett Poppel Évának. Ugyanígy küldhetett később az özvegy a lelkéért aggódó jezsuitának istenes énekeket, talán éppen az ő hitén levő Kanizsai Pálfiét is. Hajnal a nem katolikus szerzőtől való éneket (alighanem a két Balassi-strófákban írt is ide tartozik) éppen az újabb megterők hajlandóságának elnyerésére tudatosan iktathatta elmékedő könyvébe.

Az eddig bemutatott szövegrészekből Hajnal stílusának jellemző vonásai is megfigyelhetők. Barokk nyelve, különösen prózája Pázmányéval rokon. Felfedezhetjük azonban rajta a késő-renezánsz stílusnak azokat a vonásait, amit elsősorban az elmékedések tárgya, témája, vagy a mintául választott versek a fordításban vonzanak. Egyes szavai, kifejezései például az általa feltűnően sokszor idézett bibliai *Énekek énekének* szerelmi stilsztikáját tükrözik. Példákeppen csak néhány jellemző szócsoportot idézünk: *Leiki*: lelki jegyes, lelki puha menyasszony; *édes*: édes emlékezet, édes mézben uszdogál, édes zörgetésit, minden méznek édességét, meggyöző édes szó, édes rózsát, édességet merítik, édesebb szívérés, szívnek édessége, mézizű édesség, szivbéli édesség, mézédességnél édesebb; *gyönyörű*: gyönyörködöl, gyönyörűséges szózat, gyönyörködtet; *vig*: angyalok vig öröme, vig orcát, vig gyötrelmet, vig és tiszteletes, vigasságnak idején, világnak vigassága, angyalok közt vigassága. A jelzők és a jellemzést szolgáló kifejezések tudatos cserélgetését a „Cur mundus militat” fordításában és Vásárhelyi András énekében figyelhetjük meg. Jellemzően használja fokozására a „nagy” és a „szép” mellékeveket: Nagy tűrhető Isten, nagy titkos, nagy sokszor, sok számtalan, sok szépség, sok nemes. Vannak bőven bűnbánatot vagy férfiúi éreneyeket, erőt tükröző kifejezései, szavai: Erős harcnak nagy bajnoka, erős bajvivással, erős reménységgel, fegyverkeztesd fel, szivbéli mély kiál-

¹⁵ Közölte: TAKÁCS SÁNDOR: Magyar nagyasszonyok. Bp. 1925. 484.

tásom, nagy mély dolgot, mélységes sebeit. Feltűnők azok a szóösszetételei, ahol a mellék-névi igenevet annak igei tárgyával egybeolvasztja. Ilyen a „Patris sapientia” fordításában a tőle származó „bűnelmosó”, amelynek rokonait vitairataiban, leveleiben és énekeiben egyaránt feltűnően sokszor viszontlátjuk: elmevilágosító fényesség, lábmosó szolgálód, fülhallo-más, fülzengés, szívérzés, laktaföldéből, utaelvesztett. Említhetjük nagyon szép alliterációit, mint például: Alégsag elégíthetjük meg testi szükségünket; Ékes szépség, fényes mélység. Mindez valóban a későreneszánsz stílus kelléktárába sorolható, amint azt Klaniczay Tibor tanulmányából is megismertük. Hajnal egyéni nyelvi sajátosságainak, elmélkedő könyve formanyelvének maradéktalan feltárásához azonban a kor irodalmi szövegeinek teljességre törekvő összehasonlító vizsgálatára volna szükségünk.

Henri Bremond a francia vallásos irodalom történetéről írt, tíz kötetre tervezett összefoglalásának első részét az 1580-tól 1660-ig terjedő évtizedeknek — tehát a manierizmus korszakának szentelte.¹⁶ Ezt a nagyjából három egymásba olvadó emberöltőt a dogmáktól féltő, húzódozó, a léleknek az Istenhez való szabad, kötetlen szárnyalását sürgető törekvések korának jellemezte, amely a reneszánsz elvilágiasodott, pogánnyá lett életigenlését akarta ismét megkeresztelni, keresztény humanizmussá alakítani. Ez a törekvés a jelzett évtizedekben már nem a középkori skolasztika dogmatikus zártságát akarta feloldani, hanem — tudatosan vagy öntudatlanul — az ellenreformáció nagy alapvetésével és vívmányával, a Tridentinummal került szembe. Bremond a XVII. századi francia misztikának ezt a korszakát „humanisme dévot”-nak nevezte. Pázmány Péter kortársának, Hajnal Mátyásnak elmélkedő könyvében ennek a korszaknak legvirágzóbb szakasza tükröződik. Mintái, legalább is közvetve az emblémák átvételével Luzvichoz és Binethez, Szalézi Szent Ferenc kortársaihoz, tanítványaihoz és legjobb követőihez vezetnek. Hajnal a magyar embléma-magyarázatokkal, elmélkedésekkel, és nem kis mértékben műfordító-versformáló tevékenységével önállóan, de lényegében ugyanazt művelte, amit francia és flamand rendtársai. Ernst Robert Curtius nem fordította németre Bremond korjelző francia kifejezését; a művéről írt tanulmányában mindig „humanisme dévot”-t emlegetett.¹⁷ Ezt a terminust és a vele jelzett jelenségeket a lelki leányának — a „nem az undok Vénus sem az ő fertelmes fia, Cupidonak . . . hanem a Mennyei Völegénynek . . . iskolájába tanuló” Nyári Krisztinának „devotizáló” Hajnal Mátyás „szíves könyvecské”-jére is találónak érezzük.

Holl Béla

Béla Holl

LES POÈMES DU RECUEIL DE MÉDITATIONS DE MÁTYÁS HAJNAL

Le jésuite Mátyás Hajnal, disciple et contemporain du cardinal Péter Pázmány, illustre représentant de la littérature baroque de Hongrie, a publié à Vienne, en 1629, un recueil de méditations anonyme dédié à Krisztina Nyári, femme du palatin Miklós Eszterházy. Dans cet ouvrage il a recueilli à l'intention de la dame nouvellement convertie à la religion catholique, une série de méditations et de prières se rapportant à 18 emblèmes. Antoine Weirix a gravé l'original de ces tableaux et les copies de ces derniers faites par Martin Baes étaient répandues dans l'Europe entière à l'époque de l'«humanisme dévot» (H. Bremond (par l'intermédiaire du recueil de méditations composé par Étienne Luzvic et remanié plus tard par Étienne Binet et Charles Musart (Le Coeur dévot throsne Royal de Jesus pacifique Salomon). Hajnal a écrit pour les copies des tableaux de Baes des méditations nouvelles en hongrois et il a traduit les poèmes appartenant comme légende à des emblèmes. L'idée fondamentale de son ouvrage, l'explication de la doctrine chrétienne sur la grâce d'après la division de Ludovicus Molina, est de sa propre invention. A la fin du livre, il a publié encore 19 prières en vers et chants religieux en langue hongroise; c'était probablement lui-même qui en a traduit une partie et il en a corrigé l'autre.

¹⁶ Histoire littéraire du sentiment religieux en France. I. L'humanisme dévot. 1580—1660. Paris 1924.; vö.: ESCHWEILER i. m. 265.

¹⁷ CURTIUS, ERNST ROBERT: Französischer Geist in zwanzigsten Jahrhundert. Bern/München 1960. 440—447.